

Олена Власова
*Кафедра психології розвитку,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
м. Київ*

Ірина Похиленко
*Кафедра галузевих правових наук,
Київський університет права НАН України,
м. Київ*

НАДАННЯ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ: ЮРИДИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Смерть родича, друга, неминучий кінець людського життя раниць душу, вкидає у роздуми близьких людей, призводить їх до екзистенційних переживань та криз, які у своєму контексті торкаються осмислення сенсу буття та розуміння його швидкоплинності. Гарна пам'ять про померлих традиційно та ритуально спонукає родину та близьких достойно проводити їх в останню дорогу, слідуючи також їх заповітам. Однак у сучасному інтенсивно налаштованому світі та в стані стресу цим людям налаштуватися на раціональний спосіб мислення та аналіз ситуації, що склалась, є вкрай важко з огляду на великі страждання. За відсутності необхідної інформації та особистісного ресурсу їм важко дати собі раду з тим, що необхідно робити (наприклад, які необхідно зібрати та подати документи до певних органів, де замовити ритуальні послуги, де й скільки оплатити за похорони тощо). Метушня, клопіт, збір численних довідок, транспортне обслуговування позбавляють останніх сил. І тут необхідна додаткова опора – зовнішній людський та матеріальний ресурс. Частина цих обов'язків повинні лягати на працівників ритуальних служб. У цьому контексті нами проводились дослідження соціально-психологічного змісту надання ритуальних послуг.

Базуючись на ґрунті надбань практичного та наукового досвіду, ми звернулися до вивчення феномену соціально-психологічного змісту надання ритуальних послуг. Зазначимо, що у вітчизняному науковому просторі дана проблематика вже розглядалась упродовж багатьох поколінь. Зокрема, науково-теоретична розробка цієї проблематики присутня в працях М.А. Булакова, Н. А. Бердяєва, Н. Ф. Федорова, І. В. Карсавіна, Е. В. Ільєнко, В. На-

лімова, М. Мамардашвілі, а також А. Шопенгауера, Н. Гартмана, Ф. Ніцше, Ф. Ареса. Тож завдання, які ставились перед нами у першу чергу, стосувались узагальнення уявлення про надання ритуальних послуг, виділення специфічних аспектів та дослідження соціально-психологічних особливостей надання ритуальних послуг. Для того, щоб забезпечити мету дослідження, було використано відповідні завдання, методи та методики дослідження, серед яких метод теоретичного аналізу, який уможлиблює реалізацію основних наукових ідей, визначає їхній взаємозв'язок та взаємозалежність; методи збору емпіричних даних (спостереження, самоспостереження, бесіди, анкетування), що були використані з метою вивчення структурно-динамічних характеристик надання ритуальних послуг. Дослідницька робота здійснювалась на базі Київського університету права Національної академії наук України.

Теоретичний аналіз соціально-психологічних аспектів надання ритуальних послуг

Феномен жалоби та втрати рідних та близьких людей – неминучі події, які переживає кожен. У цьому контексті особливо обтяжливе й болюче те, що найтрагічніші події та в подальшому стани родичів та близьких переходять у життєві кризи й переживаються як випробування. Вони призводять до особистісних змін і трансформацій та є незворотними, часто трактуються як життєві рани, які не загоюються, або ж означаються як «шрами душі». Дослідники Т. Холмс і Р. Рейх (1967) створили шкалу життєвих змін, за якою втрати займають найвищі позиції за ступенем стресогенності. Існує легенда про відомого психолога О. М. Леонтьєва, який свого часу поставив питання перед філософом та психологом М. Мамардашвілі: «З чого починається людина?» Вчений без вагань дав відповідь: «З плачу за померлим»¹.

М. Мамардашвілі визначає смерть як фундаментальний символ свідомості. У контексті ретроспективних теорій свого часу М. А. Булгаков, Н. А. Бердяєв, І. В. Карсавін, Н. Ф. Федоров з позиції кардіогнозису (духовної гігієни людського спілкування) розглядали емоційно-етичну проекцію смерті на людське буття, підкреслюючи значимість моральних аспектів, до яких насамперед відноситься почуття любові, емпатії, гідного ставлення до різних особистостей, до життєвого шляху іншої людини. У контексті ірраціональної парадигми філософи А. Шопенгауер, Н. Гартман, Ф. Ніцше розуміли смерть як «істину життя в останній інстанції». Своєю чергою Е. В. Ільєнко пропонує

¹ А. Н. Моховиков. *Телефонное консультирование*. Москва: Смысл 1999, с. 201-202.

погляд космозації смерті, трактує її у контексті гри космічних сил. Це дає можливість подивитись на цей екзистенційний феномен як на накопичення ентропії, а також процес дезорганізації та розпаду. А дослідник А. В. Налімов проводить детальний аналіз психологічних складових смерті та розуміє це явище з точки зору деперсоналізації свідомості. Існує також вчення про типологізацію культур (Ф. Арьєс, М. Вовель). Основним феноменом дослідження та точки відліку в ньому виступає ставлення до смерті. Однак саме усвідомлення та осмислення феномену смерті має великі прогалини. Сучасні психотерапевтичні, психологічні та соціальні запити випереджають теоретичне осмислення проблеми. Неможливо в одному дослідженні охопити всі складові запиту, тому фокусуватись ми будемо лише на проблемі соціально-психологічної ідентифікації смерті. А вектором самого дослідження є ритуальні поховальні практики.

На ранніх етапах розвитку суспільства саме община відігравала велику роль у формуванні інституцій надання ритуальних послуг. Вона брала контроль над цими подіями, формувала ритуали, скеровувала похоронні процесії, допомагала близьким. Це був динамічний процес, який формував та переформовував традиції похоронів та безпосередньо процесу поховання. У контексті цього виникає спеціальна похоронна атрибутика і символіка, а також особливі місця, призначені для поховання померлих.

З плином часу, у процесі наростання впливу християнської віри та ролі самої Церкви в соціальному і політичному житті суспільства, до неї переходять й основні функції соціальної регуляції і контролю соціального простору, у тому числі й у сфері ритуально-похоронних практик. Упродовж історичних періодів Церква певним чином монополізує процеси поховання і стає первинною складовою інституту ритуально-похоронної справи. З часом, у зв'язку із збільшенням ролі права і прийняттям певних законів, які змінюють традиції провадження кладовищенського господарства, панівний контроль частково переходить до держави. На цьому етапі відбувається обмеження церковних функцій щодо контролю суспільних процесів, у тому числі й сфери ритуальних послуг як одного із пазлів цілісної соціальної суспільної системи.

Еволюційний процес інституту ритуальних послуг є безперервним та має новий виток, на якому вже у «новонародженій» Україні з'являються перші похоронні агентства. До їхніх функцій входять пропозиції продажу різноманітного асортименту похоронного приладдя і траурних заходів. З часом це стає модним та набуває обрамлення нового ритуалу поховання. Популярними стають цивільні (світські) похорони. Їхня функція закріплюється законодавчо та стає загальнодержавно визнаною процедурою. Наступним ступенем розвитку на шляху до інституціалізації ритуальних послуг стала

поява цілого професійного співтовариства – це люди, які професійно організували похорони.

Відповідно поступово функції Церкви мінімізуються та витісняються зі сфери ритуально-похоронного обслуговування та відбувається перехід цих функцій регулювання і контролю ритуальних взаємовідносин до держави. Ці процеси сприяли формуванню цивільних похоронів та створенню установ та підприємств, які мали на меті їх обслуговування. Ці спеціалізовані підприємства житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення займалися організацією та проведенням похоронів. Початком сучасного етапу інституціалізації ритуально-похоронної діяльності був демонтаж соціалістичного устрою і глибинні трансформації системи власності, які кардинально вплинули на зміну усього інституту ритуальних послуг. Цей етап його розвитку супроводжується процесами розформування державної монополії та переструктурування певних функцій управління та нагляду в сфері похоронних послуг місцевим органам самоврядування.

Побудова та розвиток в Україні так званої ринкової економіки дала можливість приватизувати та комерціалізувати похоронну сферу та дає їй змогу стати підприємницькою. Це сприяє позитивному розвитку цієї сфери. Прикладом може бути збільшення кількості організацій ритуальних служб; збільшення різноманітності самих послуг, що унеможливує первинно дефіцит предметів похоронного призначення, а вторинно дає можливість урізноманітнити та впровадити нові предмети траурної обрядовості. Також з'являються нові форми і методи обслуговування. Так, приміром, в Україні впродовж 2015 р. надавались відповідні послуги 527 ритуальними організаціями та 2316 окремими суб'єктами господарської діяльності. За цей період відповідними організаціями поховано 490 тис. померлих що складатимуть близько 80 % від загального їх числа. На теренах України знаходиться 32 тис. місць поховань. Серед них більшість є доглянутими та благоустроєними (81 %). Завершено упорядкування кладовищ в Івано-Франківській (100 %) та Чернівецькій (100 %) областях, у Волинській області їх усього 49 %. Натомість Київська область налічує лише 16 % благоустроєних кладовищ. Нагальним є будівництво ще 551 кладовища.

Ритуальними організаціями, що виникли та засновані органами місцевого самоврядування, а також відповідними виконавчими органами², згідно з даними 2016 р. на запит населення виконано ритуальних послуг та використано ритуальних предметів на суму 848 млн грн, що на 23 % перевищує суму попереднього року. Ритуальні послуги були запропоновані 2316 суб'єктами господарювання (організації-представники різних форм власності, серед

² Закон України «Про поховання та похоронну справу» (ст. 8, 9).

них 364 підприємства комунальної, 815 – приватної форми власності та 1137 фізичних осіб-підприємців). Особливим є простір крематоріїв, де в останній час поховано 24 тис. померлих осіб. Це становить лише 5 % від кількості померлих. Такі поховання відбуваються у містах-мільйонниках, зокрема у Києві, Одесі та Харкові, де функціонують крематорії.

У 2015 р. середня вартість поховання в Україні склала 3260 грн, що на 23 % перевищує суму витрат у 2014 р. (2653 грн). Найдорожчими були поховання у Києві, Львівській та Житомирській, а найдешевшими – в Дніпропетровській області³.

Таким чином, у зв'язку зі зміною устрою в Україні та побудови нового суспільства з відповідною реорганізацією всіх суспільних утворень наприкінці ХХ ст. відбулись певні зміни та перетворення, які сприяли модернізації у наданні ритуальних послуг. Сьогодні пропозиції ритуальних послуг є складними, динамічними, системними комплексами, які інтегрували традиційні, формальні та неформальні правила, ритуали, моделі, що регулюють діяльність. Вони також орієнтовані не лише на надання ритуальних та обрядових послуг, але і юридичних та інших, пов'язаних з виробництвом ритуальної продукції та аксесуарів, створенням і використанням об'єктів похоронного призначення, у тому числі й меморіалів.

Детальніше звернемо увагу на термін «ритуальні послуги» та його складові. В тлумачних словниках *ритуал* – це «порядок обрядових дій при здійсненні якого-небудь релігійного акту». Також під ритуалом розуміють «індивідуальну або колективну дію, яка має соціальне навантаження і відрізняється певною повторюваністю елементів»⁴. Під ритуалом також розуміють «сукупність обрядів, які супроводжують релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення», «вироблений звичаєм або запроваджений порядок здійснення чого-небудь; церемонія, церемоніал»⁵.

Вчені – історики, антропологи, етнологи, етнографи – під ритуалом розуміють певні встановлені соціально санкціоновані дії, що відбуваються «з метою впливу на дійсність і мають символічний характер»⁶. Також цікавим є трактування ритуалу, описане в роботі Р. А. Будагова⁷. Автор описує ритуал «як певне релігійне або магічне дійство з символічним сенсом та стилістикою». Метою ритуалів є досягнення бажаних цілей в загробному або

³ Стан галузі поховання в Україні за 2015 рік. Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua/press/news/stan-galuzi-pohovannya-v-ukrayini-za-2015-rik/>.

⁴ Т. Лоусон, Д. Брод. *Соціологія. А-Я: Словарь-справочник*. Москва: ФАИР-ПРЕСС 2000, с. 395.

⁵ *Словник української мови в 11 томах*, т. 8, 1977, с. 544.

⁶ Л. Г. Ионин. *Соціологія культури*. Москва: Изд. корпорация «Логос» 1996, с. 132-133.

⁷ Р. А. Будагов. *История слов в истории общества*. Москва: Просвещение 1971, с. 190.

земному житті. У свою чергу Е. Дюркгейм⁸ вивчав ритуал у контексті функціоналістської традиції та описував його як продукт соціальної діяльності. Він вбачав його основну функцію у формуванні та підтримці соціального порядку.

Досліджуючи наукові джерела, резюмуємо, що наявна велика кількість підходів до тлумачення семантики поняття «послуга». Цей феномен можна пояснити тим, що сфера послуг має мультизмістовний характер та задіює різні види діяльності. Вивчивши багато досліджень цієї проблематики, можна зазначити, що у більшості з них під послугою розуміють певний вид діяльності⁹. Представники ж інших теорій впевнені та пропагують думку, що послуга – це економічне благо¹⁰. Саме по собі економічне благо – це надзвичайно широке та об'ємне поняття, яке означає та включає в себе те, що виробляється, продукується та споживається в економіці. У такому форматі воно не може повністю та однозначно чітко розтлумачити сутність поняття «послуга». Також цікавим є факт, що послугу можна розуміти як різновид певного товару¹¹. Будь-яка послуга містить у собі складові, такі як потреба, мета, мотив, процес, предмет, засоби та результат діяльності¹².

Слід відмітити, що ці підходи знайшли своє відображення в положеннях чинного законодавства. Правовому регулюванню надання ритуальних послуг відповідають положення Закону України «Про поховання та похоронну справу» (далі – Закон). Згідно зі статтею 2 Закону, ритуальні послуги – це послуги, пов'язані з організацією поховання та облаштуванням місця поховання¹³.

Національний класифікатор України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності», затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 № 457, під організацією поховання та наданням ритуальних послуг пропонує розуміти поховання та кремацію померлих людей або тварин, підготовку тіла до поховання або кремації, бальзамування та надання інших супутніх

⁸ Э. Дюркгейм. Элементарные формы религиозной жизни // Э. Дюркгейм. *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология*. Москва: Канон 1998, с. 186.

⁹ Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг. *Основы маркетинга*. Москва–Санкт-Петербург – Киев: Издательский дом «Вильямс» 1999, с. 25, 748.

¹⁰ В. В. Апопій, І. І. Олексин, Н. О. Шутовська, Т. В. Футало. *Організація і технологія надання послуг: навч. посібник*. Київ: ВЦ «Академія» 2006, с. 7.

¹¹ К. Маркс. *Сочинения*, 2-е изд., т. 26, ч. 1. Москва: Государственное изд-во политической литературы 1962, с. 413.

¹² І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. *Філософія. Курс лекцій: навч. посібник*. Київ: Либідь 1991, с. 295, 366-378.

¹³ Закон України «Про поховання та похоронну справу» (ст. 2).

послуг, а саме оренду облаштованого місця в ритуальних залах, оренду або продаж місць на цвинтарі, догляд за могилами та мавзолеями¹⁴.

Найдетальніше визначення ритуальних послуг представлено у Податковому кодексі України, статті 197¹⁵. Цим положенням передбачено, що послуги з поховання та надання ритуальних товарів державними або комунальними службами включають:

- оформлення замовлення на організацію та проведення поховання;
- оформлення медичної довідки про причини смерті, доставка ритуальних атрибутів для організації поховання;
- завантаження, розвантаження та перенесення ритуальних атрибутів;
- транспортні послуги;
- продаж труни;
- продаж контейнера для перевезення оцинкованої труни;
- запаювання оцинкованої труни;
- збереження тіл померлих у холодильних камерах;
- підготовка тіла покійного до поховання або кремації, послуги перукаря, косметолога, обмивання, бальзамування, укладання в труну;
- копання могили;
- перенесення труни з тілом покійного;
- музичний супровід обряду поховання;
- проведення громадянської панахиди;
- послуги організатора обряду поховання;
- виготовлення та встановлення металевіть намогильної таблички, хреста, надголовника або тимчасового пам'ятного знака;
- продаж похоронних вінків і траурних стрічок, напис тексту на траурній стрічці;
- організація відправлення труни з тілом чи урни з прахом покійного за кордон;
- у випадку підпоховання в могилу послуги з демонтажу елементів існуючого надгробка (пам'ятника) та їхнє повторне встановлення;
- кремація;
- продаж урни, кубка для урни;
- поховання урни з прахом у могилу, у колумбарії, розвіювання праху.

Необхідно відзначити, що, крім перерахованих, похоронні підприємства надають додаткові види послуг, зокрема юридичні, зміст котрих полягає

¹⁴ Національний класифікатор України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності», затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 № 457.

¹⁵ «Податковий кодекс України» (ст. 197).

у роз'ясненні виконавцю волі померлої особи, його прав та обов'язків, порядку проведення поховання, та інформаційні – повідомлення родичів померлого та інших близьких про настання смерті.

Враховуючи все написане вище, ритуальні послуги можна визначати як діяльність підприємств похоронного призначення, метою котрих є поховання тіл померлих або загиблих, проведення похорону і заходів щодо збереження пам'яті про померлих, утримання місць поховань, обумовлених потребами зацікавленої особи, проведення поховання померлого за його останньою волею, релігійними, національними обрядами та традиціями.

Смерть та процедури поховання завжди є включеними в мережу соціального життя померлого, відтак доцільно говорити про соціально-психологічні аспекти ритуальних послуг. Як писав А. Байбурін¹⁶, «фізична смерть не дорівнює соціальній». Померти в свідомості інших людей означає пройти ритуал соціального перетворення, що стає метою та основним змістом ритуальних послуг. У даному контексті ритуал стає штучним механізмом соціалізації природних процесів, який сприяє включенню явища помирання в суспільне життя. Саме завдяки похоронному ритуалу смерть набуває штучної сутності, стає явищем соціокультурної сфери.

Під час проходження ритуалу поховання відбувається зміна статусу людини. Вперше поняття «ритуал переходу» було вжито у 1909 році французьким антропологом А. Ван Геннепом¹⁷, котрий в якості таких ритуалів розглядав церемонії народження, статевого дозрівання, вступу в шлюб та поховання. Автор пише, що ритуал переходу має три стадії: 1) початкова стадія відділення або відмови від старої ідентичності; 2) проміжна стадія нейтрального стану, коли старий статус вже анульований, а новий ще не набутий; 3) стадія набуття ознак нової ідентичності.

Якщо мова йде про ритуал поховання, то ці стадії мають наступний вигляд. Початкова стадія ритуалу поховання має на меті наділення померлого вторинними ознаками смерті (первинною ознакою виступає сам факт вмирання). Під час цієї стадії з покійного знімають «живий» одяг, обмивають та одягають одяг для поховання. Проміжною стадією ритуалу поховання стає підготовка переходу до світу померлих, тобто організація похорону, придбання труни та ритуального приладдя, відспівування, церемонія прощання та перевезення тіла померлого на цвинтар. Протягом цього часу померлий знаходиться між двома ідентичностями – він вже не живий, але ще не мертвий.

¹⁶ А. К. Байбурин. *Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*. Санкт-Петербург: Наука 1993, с. 101.

¹⁷ А. Геннеп. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН 1999.

Заключною стадією ритуалу поховання стає переміщення тіла померлого в землю. Це супроводжується наділенням його статусом покійного. Зміни у статусі відбуваються під час проголошення надгробної промови: спогади про «живого» трансформуються в уявлення про «сакрального мертвого»¹⁸, а поминки стають святкуванням успішного переходу покійного в потойбічний світ.

Важливе значення має соціально-психологічна підтримка людей, котрі переживають втрату когось з близьких. Психологічна підтримка та турбота про близьких і родичів покійного є соціально значущим обов'язком людей, задіяних у процес надання ритуальних послуг. Важливим напрямком діяльності похоронних служб слід виділити психологічну й організаційну допомогу, створення сприятливої психологічної атмосфери підтримки, поваги та гідного ставлення.

Т. Шефф в одній зі своїх робіт зауважив, що пропонуючи визначення ритуалів переходу, антропологи схильні не враховувати емоційного аспекту, тоді як ритуали є також способом допомоги людині впоратися з важкими емоціями¹⁹. Тому важливо говорити і про психотерапевтичний характер надання ритуальних послуг. В процесі проведення ритуалів переходу відбувається зміна одного соціального статусу на інший, а це завжди супроводжується переживаннями втрати минулих стосунків прив'язаності та страхом перед новим статусом. Частиною похоронного ритуалу завжди є переживання болю втрати близької людини. Звертаючись до теорії катарсису З. Фрейда, Т. Шефф описує поховання як терапевтичну процедуру, яка має на меті допомогти встановити правильну дистанцію до факту смерті і нетравматично пережити сильний емоційний підйом, що є реакцією на втрату близької людини, у спосіб ритуального оплакування. Автор зауважує, що ритуали поховання мають в собі механізми дистанціювання, віру у життя після смерті та надприродні сили та надають можливість попроситися з померлим.

Зауважимо, що в більшості спільнот ритуальні послуги мають обов'язковий характер. Імперативна або примусова природа поховання передбачає чіткі правила та приписи, котрі визначають, що саме повинні робити члени спільноти в разі смерті одного з її учасників. Спираючись на роботи М. Дуглас, у даному значенні ритуальні послуги можна назвати «інститутом предків». Зокрема у роботі під назвою «Як думають інститути» («How Institutions

¹⁸ У. Л. Уорнер. *Живые и мертвые*. Москва–Санкт-Петербург: Университетская книга 2000, с. 671.

¹⁹ T. J. Scheff. The Distancing of Emotion in Ritual // *Current Anthropology* 18 (3) (1977) 483-490.

Think») у визначенні інституту авторка виділяє когнітивний компонент. Вона пише, що інститути є вкоріненими у пізнавальні конструкції людей, що допомагає полегшувати процеси мислення та знижувати енергетично-ментальні витрати²⁰. Ймовірно, інститути утворюються там, де між людьми потрібно полегшити координацію. Як тільки інститут створено, люди починають використовувати їх по замовчанню, не замислюючись над потребою чи доцільністю запропонованих процедур.

Ритуальні послуги так само можна вважати одним з таких соціальних інститутів, який є вкоріненим у розумові конструкції населення, і згідно з котрим прийнято діяти. Через процес поховання всі люди конституюють себе як єдине співтовариство. Більшість спільнот визнає обов'язковість процедури поховання, котра не є простою утилізацією тіла померлого, натомість передбачає цілий перелік дій, сповнених сакрального та соціального змісту.

Важливо звернути увагу на меморіальну складову надання ритуальних послуг. Облаштування у місцях поховань меморіалів допомагає зберігати пам'ять про померлих або загиблих. Саме меморіали сприяють соціалізації та наступності між досвідом різних поколінь, що дозволяє інтегрувати людей у єдиний соціокультурний континуум та створювати спільне культурне поле.

З представлених вище ідей можна зробити наступні висновки: надання ритуальних послуг – це вид суспільної діяльності, метою котрої є організація процесу поховання та облаштуванням місця поховання. Даний вид діяльності має соціально-психологічні аспекти, зокрема в процесі надання ритуальних послуг відбувається інтеграція факту фізичної смерті у свідомість спільноти. Важливим соціально-психологічним аспектом стає підтримка людей, які переживають втрату. Також ритуали поховання мають психотерапевтичний ефект: допомагають попрощатися, переорієнтуватися на стосунки з живими людьми та зберегти пам'ять про померлого, зокрема на місці його поховання.

Результати дослідження соціально-психологічних аспектів надання ритуальних послуг

Дослідження проводилось у травні-червні 2016 р. на базі Київського університету права Національної академії наук України. Досліджуваним пропонувалося відповісти на запитання анкети, що мала оцінити різні соціально-психологічні аспекти надання ритуальних послуг. Композиційно

²⁰ M. Douglas. *How Institutions Think*. London: Routledge&Kegan Paul 1986.

анкета складається із назви, преамбули, соціально-демографічного паспорта (інформаційний блок про особистість) та основної змістової частини, що складається із трьох блоків (соціологічного, психологічного та юридичного). У преамбулі мова йде про те, що втрата близьких – це частина життя тих, хто живе. Необхідне розуміння того, що смерть близької людини або (як її називають) втрата – це найтрагічніша сторінка в історії подій життя будь-якої людини. Це найважче випробування, що призводить до життєвої кризи, зміни екзистенцій та стосунків із собою та простором. Ці переживання залишають глибокий слід в її душі.

Це анкетування дозволило оцінити соціально-психологічні аспекти надання ритуальних послуг очима особи, що втратила близького родича і врахувати побажання в процесі вироблення пропозицій з удосконалення законодавства у відповідній сфері.

У соціально-демографічному паспорті (інформаційний блок про особистість) містяться питання щодо статі, зайнятості, віку, освіти, сімейного стану.

У соціологічному блоці містяться питання, присвячені визначенню ритуальних послуг, чинників, які впливають на обрання місця поховання, ставлення до бронювання місць на кладовищі, користування ритуальними послугами за кордоном та в Україні, даючи оцінку їхній якості, з'ясовуючи ставлення до новітніх технологій у сфері надання ритуальних послуг.

Психологічний блок розглядає питання смерті як аспект соціального життя людей, необхідності застосування релігійних обрядів при похованні, проявів соціальної нерівності на кладовищі тощо.

У юридичному блоці з'ясовуються положення Закону України «Про поховання та похоронну справу» (далі Закон), сприймання їх респондентами та необхідності вдосконалення цих положень.

У дослідженні взяли участь 33 особи, 17 жінок та 16 чоловіків. За даними дослідження, переважала група до 25 років, неодружених / незаміжніх.

Наступним елементом диференціації (носія незалежної змінної) є спосіб зайнятості суб'єктів. Серед вказаних в анкеті 5 груп, до найбільшої за обсягом увійшли студенти, друга за величиною – професорсько-викладацький склад.

Докладний аналіз відповідей на питання щодо визначення ритуальних послуг свідчить, що 75 % опитаних серед різних варіантів визначення ритуальних послуг віддають перевагу тому, що закріплене в положеннях Закону.

Дослідження питання споживання ритуальних послуг показали, що 63 % ніколи не користувались ритуальними послугами (це цілком закономірно, враховуючи основний склад групи) і 37 % опитаних користувались 2-3 рази в житті. При обранні способу поховання 66 % надали похованню на кладо-

вищі, 30 % – кремації та 4 % – іншому способу поховання. Такий розподіл вподобань свідчить про домінування в суспільстві християнських традицій, відповідно до яких тіло покійного повинно бути поховане в землі.

Обираючи місце поховання, респонденти надають перевагу місцю розташування – 45 %, чистоті й охайності території – 24 %, ввічливості та турботливості персоналу, можливість домовитись про піклування за могилою – 12 %, проте для 19 % – надзвичайно важливе як місце поховання, так і його чистота та охайність, у той час як престижність та вартість поховання не мають жодного значення.

Наступне питання стосувалось придбання місця на кладовищі заздалегідь: виявилось, що лише 9 % турбувались цим питанням, купуючи місце. Решта, зважаючи на вік чи світогляд, не вбачали в цьому необхідності.

Практично порівну розподілились голоси щодо підтримки застосування нових технологій у сфері надання ритуальних послуг, наприклад, створення надсучасних терміналів – багатоповерхових будівель, які одночасно можуть слугувати і храмом. 57 % не підтримує таке нововведення, у той час як 43 % займає іншу позицію. Аналізуючи відповіді респондентів на запитання психологічного блоку, можна робити певні узагальнення.

Відсутність людини як фізичного об'єкта в просторі не означає відсутність її в соціальному. Необхідний час для соціального перетворення. Власне, це й необхідно розуміти як основний сенс та ціль ритуальних послуг. На питання, чи важливим є включення смерті в соціальне життя людей, оскільки фізична смерть не дорівнює соціальній, респонденти відповіли: певно, що так – 24 %; можливо, так – 39 %; можливо, ні – 12 %; ні, не важливо – 25 %.

Відповіді про необхідність застосування релігійних обрядів при похованні за бажанням покійного чи його родичів розподілились наступним чином: певно, що так – 72 %; можливо, так – 21 % і лише 12 % вважає, що ні, не потрібно. Отже, це свідчить про високий рівень релігійного впливу при наданні ритуальних послуг.

Аналіз ставлення респондентів до твердження про те, що поминки – це відзначення успішного переходу покійного у потойбічний світ, дав такі результати: певно, що так – вважають 21 %; можливо, так – 39 %; не згодні – 40 %.

Даючи відповідь на питання, чи має важливе значення підтримка людей, які пережили втрату близької людини, працівниками ритуальної служби, респонденти відповіли: 24 % – певно, що так; 39 % – можливо, так; 3 % – можливо, ні; 34 % – ні, не важливо. У цьому контексті інформаційним є й наступне питання щодо психологічної допомоги при наданні ритуальних послуг працівниками ритуальної служби, відповіді на яке виявились наступними: певно, що так – вважає 2 %; можливо, так – 33 %; можливо, ні – 9 %; ні, не повинна – 36 %.

Відповідаючи на питання, чи відчували Ви емоційне полегшення після проведення ритуалу поховання, респонденти, які брали участь у дослідженні, дали такі відповіді: певно, що так – 18 %; можливо, так – 18 %; можливо, ні – 6 %; ні, не відчував – 57 %.

Досліджуючи ставлення до твердження про те, що поховання – це своєрідна терапевтична процедура, яка допомагає встановити дистанцію до факту смерті і пережити сильні емоції, ми отримали такі результати: певно, що так – 27 %; можливо, так – 42 %; можливо, ні – 9 %; ні, не згоден – 22 %.

Інформаційним, з позиції виявлення домінуючих соціальних установок населення, виявилось наступне питання: ритуал поховання має обов'язковий характер у християнських традиціях, а як Ви ставитесь до можливих винятків, наприклад, Ленін у мавзолеї. Позитивну відповідь обрали – 12 %, оскільки він був значною історичною постаттю; можливо, так треба, оскільки це зумовлено певними історичними традиціями, вважають 24 %; мабуть, ні, оскільки людські тіла повинні бути належним чином поховані – 27 %; негативно відреагували 37 %, на тій підставі, що мерці мають бути на кладовищі, їм не місце серед живих.

У дослідженні виявлено ставлення його учасників до увічнення пам'яті про померлих через встановлення монументальних надгробків. Позитивно до цього ставиться – 63 %; можливо, так – 34 %; можливо, ні – 3 %.

На питання, як Ви ставитесь до проявів соціальної нерівності на кладовищі, наприклад, створення алей для видатних особистостей, думка респондентів розподілилась наступним чином: позитивно – 27 %; можливо, так – 30 %; можливо, ні – 9 %; негативно – 34 %.

Прикметно, що на запитання: «Якби у Вас була можливість встановити собі за життя монументальний пам'ятник в центрі кладовища, то Ви б нею скористались?», – певно, що так, відповіли 9 % респондентів; можливо, так – 3 %; можливо, ні – 21 %; ні, ніколи – 67 %.

При аналізі питань юридичного блоку були отримані такі результати.

Даючи відповідь на питання, чи влаштовують Вас положення Закону України «Про поховання та похоронну справу», респонденти дали такі відповіді: так – 15 %; ні – 15 %; не знаю – 70 %. Такий розподіл голосів свідчить про їхню низьку правову обізнаність в сфері надання ритуальних послуг.

Досліджуючи питання про необхідність закріплення в положеннях Закону існування кладовищ за релігійною приналежністю, ми отримали відповіді, які розподілились наступним чином: так – 60 %; ні – 21 %; не знаю – 19 %. Отже, можна прийти до висновку, що більшість опитуваних пов'язує спосіб поховання із релігійною приналежністю. Відповідаючи на питання про закріплення критеріїв можливості під захороненням померлих до вже існуючих могил на законодавчому рівні, голоси опитуваних розподілились

в наступний спосіб: так – 54 %; ні – 33 %; не знаю – 13 %, що свідчить про таку необхідність.

На питання, як Ви вважаєте, чи треба доповнити статтю 14 «Безоплатне поховання» Закону особами, які загинули в АТО, відповідь респондентів була фактично одностайною: так – 94 %; ні – 3 %; не знаю – 3 %.

На запитання про легальну фіксацію в положеннях Закону кладовища домашніх тварин, респонденти відповіли: так – 51 %; ні – 36 %; не знаю – 23 %. Отже, законодавцям варто задуматись над такими змінами.

Кажучи про необхідність закріплення в положення Закону новітніх способів поховання, наприклад, запуск останків на космічну орбіту, респонденти проявили консервативність: так – 18 %; ні – 54 %; не знаю – 28 %.

Досліджуючи створення та відповідне закріплення в положеннях Закону приватних кладовищ, слід відмітити невизначеність серед думок опитуваних: так – 45 %; ні – 45 %; не знаю – 10 %.

Питання щодо необхідності ліцензування діяльності ритуальних служб викликає позитивний відгук: так – 81 %; ні – 16 %; не знаю – 3 %.

Підсумовуючи викладене, можна прийти до таких висновків: більшість опитуваних ставляться позитивно до включення смерті в соціальне життя – 73 %; застосування релігійних обрядів при похованні за бажанням покійного чи його родичів вважають необхідним 93 %; соціальну нерівність на кладовищі, за умови створення алей для видатних особистостей, підтримують 57 %. Проте слід відмітити низький рівень правової обізнаності українців у сфері законодавства про ритуальні послуги, оскільки на питання щодо вдосконалення норм Закону 70 % відповіли «не знаю». На думку респондентів, потребують удосконалення положення Закону через запровадження ліцензування ритуальних служб та безкоштовне поховання осіб, які загинули в АТО.

Висновки

Обрання Україною на межі віків нового політичного та соціально-економічного курсу ініціювало реформи, які сприяли змінам в усіх царинах життя українців, у тому числі й у наданні ритуальних послуг населенню. В сучасних умовах буття пропозиції ритуальних послуг є стабільною системою формальних і неформальних традицій, правил та дій, що коректують сферу діяльності, семантично скеровану на пропозицію юридичних, ритуальних, обрядових послуг, тісно пов'язаних з виробництвом ритуальної продукції та аксесуарів, на створення і використання об'єктів похоронного призначення, у тому числі на різні форми організації та виконання самого поховання.

Зміст терміна «ритуальні послуги» з'ясовується в дослідженні через розкриття його складових, аналізуються наукові підходи та правове закріплення

в положеннях Податкового кодексу України, Закону України «Про поховання та похоронну справу», на основі чого робиться висновок, що ритуальні послуги необхідно розуміти як діяльність підприємств похоронного призначення з поховання тіл померлих або загиблих, проведення похорону і заходів щодо збереження пам'яті про померлих, утримання місць поховань, що обумовлено потребами зацікавленої особи, проведенням поховання померлого за його волею, релігійними, національними звичаями та традиціями. Ця діяльність має і соціально-психологічні аспекти, пов'язані з прийняттям факту смерті, переживанням втрати та потреби підтримки від інших осіб. Надання ритуальних послуг має обов'язковий характер. Ці діяння мають психотерапевтичне навантаження, трансформують страждання у різні форми ставлення до смерті та пам'яті про померлого. Облаштування меморіалів на місцях поховань відіграє важливу роль у створенні спільного поля досвіду між різними поколіннями.

Результати, отримані у процесі проведеного дослідження, є свідченням того, що подальше покращення надання ритуальних послуг потребує кропіткої професійної роботи з урахуванням різних аспектів та пластів глибинно-психологічних феноменів психіки. У майбутньому поглиблена практична робота у контексті цієї проблематики сприятиме розв'язанню низки проблем. Викладені у роботі результати не є вичерпними, не включають усіх аспектів надання ритуальних послуг. Вони можуть бути лише початковою сходинкою для подальших досліджень.